

УДК 930.2:[008:17.035.3(=521)]

СКЛАДОВІ ЯПОНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ (історія досліджень)

Оксана Кобелянська

*Інститут сходознавства НАН України ім. А. Кримського,
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001,
тел.: 067-505-2992 e-mail: osana@i.ua*

Стисло оглянуто історію зарубіжних досліджень складових японського національного менталітету в контексті культурно-цивілізаційного діалогу Заходу та Сходу.

Ключові слова: національний менталітет, японська душа, типові риси національного характеру, історичні та культурні чинники.

Навряд чи занадто категоричною буде заява про те, що в другій половині ХХ століття менталітет жодного народу світу не привертав до себе такої уваги з боку фахівців, як національний менталітет японців. Написані десятки наукових монографій, сотні, якщо не тисячі, наукових статей, але й досі серед антропологів, етнографів, культурологів, психологів точаться палкі дискусії, мета яких – визначити типові риси народного характеру й головні складові національного менталітету японців, з'ясувати, що ж приховується зрештою під феноменом, яким є, так звана, “японська душа”?

Нашою метою є стислий огляд історії зарубіжних досліджень складових японського національного менталітету в контексті культурно-цивілізаційного діалогу Заходу та Сходу. Варто відразу зазначити, що самі японці, зазвичай, дуже критично ставляться до будь-яких наукових розвідок у цій царині зарубіжних фахівців, будучи щиро переконаними в тому, що ніхто з іноземців не здатний до кінця зрозуміти, а тим паче описати всю неосяжну таїну японської душі, про яку ще у ХVIII столітті відомий японський учений, літературознавець і чудовий поет Могоорі Норінага (1730–1801) писав:

しきしま	Якщо мене хто-небудь запитас:
敷島の	
やまところ	“Яка вона – Японії душа?” –
大和心を	
ひとと	Скажу, що схожа
人問わば	
あさひ におい	На квітучих вишнях в ранкових горах
朝日に匂を	
やまざくらかな	Ніжний аромат!
山桜哉	(Переклад І. Бондаренка)

Отже, головну увагу ми приділимо відповідним науковим розвідкам, що з'явилися за межами Японії після Другої світової війни, починаючи з фундаментальної праці відомої американської дослідниці в галузі антропології та культурології Р. Бенедікт, написаної в 1944–1946 роках на замовлення військового відомства США і надрукованої під назвою “Хризантема і меч: моделі японської культури” [24]. Стисло проаналізуємо та процитуємо також аналогічні за своєю проблематикою праці таких відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників, як Х. І. Дейві, К. Граф фон Дюркгейм, В. Єлісєєфф, Д. Єлісєєфф, Р. Портер, Дж. Райс, Дж. Д. Роджер, Л. Самовар, Дж. Б. Сенсом, Д. Е. Сондерс, Д. Хедленд, Чен Чжо, А. Баронін, Д. Главєва, Т. Григор’єва, О. Мещеряков, І. Подберьозський, Є. Штейнер, І. Бондаренко, І. Голубовська та ін. Деякі висновки цих та інших фахівців у царині окресленої наукової проблематики співставимо з результатами відповідних досліджень відомих японських культурологів.

У своїй праці “Хризантема і меч” (яка досить часто й не завжди заслужено піддавалася критиці як з боку японських фахівців, так і багатьох зарубіжних колеґ відомої американської дослідниці, проте яка й досі залишається своєрідним підручником із національної психології японців для кількох повоєнних поколінь американських і європейських японістів) Р. Бенедікт виділила низку органічних складових національного японського менталітету й проаналізувала можливі історичні та культурні чинники їх формування, ілюструючи все це цікавими прикладами з повсякденного побуту японців, почерпнутих, головню, із велетенського масиву ретельно опрацьованої нею японської художньої літератури, численних мемуарів іноземців, які побували чи тривалий час жили в цій країні, і спеціальної довідкової літератури, оскільки сама дослідниця до написання своєї книги жодного разу не була в Японії. Проте своє дослідження вона розпочала цілком слушною, на нашу думку, тезою про органічний дуалізм будь-яких, притаманних національному менталітету японців, специфічних рис. Зокрема, дослідниця зазначає “Упродовж сімдесяти п’яти років, відколи Японія відкрилася світу, про японців, як ні про жоден інший народ світу, завжди писали з додаванням незмінного *«але також»*. Коли уважний спостерігач пише про будь-який, окрім японців, народ, заявляючи, що вони надзвичайно ввічливі, йому навряд чи спаде на думку додати при цьому: *«Але вони також зухвалі і зарозумілі»*. Коли він заявляє, що народ якоїсь країни вкрай негнучкий у своїй поведінці, то при цьому не додасть: *«Але він також легко адаптується до найнеймовірніших нововведень»*. Коли він говорить про покірність народу, то не пояснює поруч з цим, що цей народ насилу піддається контролю зверху. Коли він говорить про відданість і великодушність народу, то не доповнює цю думку словами: *«Але він також віроломний і недобррозичливий»*. Коли він говорить про справжню хоробрість народу, то не переходить тут же до міркувань про його боязкість. Коли він заявляє, що у своїй поведінці цей народ мало заклопотаний думкою інших про себе, то не додає потім, що у нього воістину гіпертрофоване сумління. Коли він пише, що у цього народу в армії дисципліна роботів, то не продовжує цю тезу розповіддю про те, як солдати цієї армії, якщо їм прийде в голову, можуть вийти з покори. Коли він пише про народ, який пристрасно захоплений західною наукою, то не стане також го-

ворити про його феноменальний консерватизм. Коли він напише книгу про націю з загальнонародним культом естетизму, який глибоко шанує акторів чи художників і перетворює на мистецтво розведення хризантем то не супроводжуватиме цю книгу іншою, присвяченою культу меча та надзвичайно високому суспільному престижу воїна.

Проте всі ці протиріччя – основа основ книг про Японію. І всі вони дійсні. І меч, і хризантема – частини цієї єдиної картини. Японці вкрай агресивні і водночас неагресивні, войовничі й естетичні, зухвалі і ввічливі, непохитні і поступливі, віддані і віроломні, хоробрі і боязкі, консервативні і сприйнятливі до всього нового. Їх надзвичайно турбує те, що інші думають про їхню поведінку, але вони також почувають себе винними, коли іншим нічого не відомо про їхні помилки. Їх солдати неймовірно дисципліновані, але також неслухняні” [2, с. 2].

Уже в цьому вступі до своєї праці Р. Бенедікт досить вичерпно перелічує головні складові японського менталітету та національні особливості поведінки японців у найрізноманітніших повсякденних ситуаціях, акцентуючи при цьому увагу на неможливості і навіть шкідливості догматичного підходу до наукового розгляду цих питань. До речі, попри критичне ставлення Р. Бенедікт до об’єктивності автохтонних досліджень у царині етнокультурології і навіть певною мірою на підтвердження її дуалістичної концепції, окремим японським фахівцям, на нашу думку, все ж таки вдалося не лише окреслити, але й досить неупереджено описати особливості японського національного менталітету та характеру, відобразивши їх у вигляді цілісної комплексної системи.

Прикладом такого об’єктивного підходу до аналізу менталітету власного народу можна вважати низку праць професора Мінамі Хіроші¹, який, ґрунтуючись на соціально-психологічних концепціях З. Фрейда та К.-Г. Юнга, розробив власну оригінальну теорію “японської душі” (або за формулюванням самого Мінамі Хіроші – “японське *его*”). Він графічно зображає це “*его*” у вигляді трьох концентричних кіл:

1. У внутрішньому колі він розміщує негативні, як на його думку, риси японського національного характеру і менталітету, а саме: *скромність, слабохарактерність, боязкість, сором’язливість, ніяковість, песимізм, невпевненість у власних силах, відсутність наполегливості у відстоюванні своїх прав, комплекс неповноцінності.*

2. До другого кола входять переважно позитивні якості “японського *его*”, зокрема: *кмітливість, розсудливість, ввічливість, дбайливість при виконанні будь-яких справ, піклування про ближніх, прагнення уникати конфліктів.*

3. Третє коло також, головне, складається з позитивних рис японського національного характеру та менталітету, які сприяють константному і продуктивному розвитку японського суспільства: *працелюбність, прагнення до гармонійних*

---

¹ Ми маємо на увазі такі відомі праці професора Мінамі Хіроші, як “Психологія японців” (“Ніхондзін-но сінрі”, 1953), “Японське *Его*” (“Ніхон-текі дзіга”, 1983), “Теорія японців” (“Ніхондзін-рон”, 1994) та ін.

стосунків із навколишнім світом, схильність до кропітких наукових досліджень [11, с. 103].

Що ж стосується концепції самої Р. Бенедікт, то серед найголовніших вона називає такі складові японського національного менталітету:

1. “Дзьоге” (上下 – дослівно: “низи і верхи”) – усвідомлення і беззастережне сприйняття традиційних ієрархічних стосунків у суспільстві, родині, професійному чи іншому колективі тощо [2, с. 39–93].

Стосовно цієї важливої складової японського національного менталітету Р. Бенедікт пише: “У порівнянні з представниками будь-якої іншої суверенної нації, поведінка японців значно більше обумовлена детально розробленими правилами й визначена їх соціальним статусом. З погляду японців, у своїх звичаєних межах це був знайомий, а тому надійний світ. Його правила були не абстрактними етичними принципами десяти заповідей, а чіткою деталізацією того, що треба робити в одній ситуації, а що – в іншій; що робити, якщо людина є самураєм, а що – якщо вона лише простолюдин; що пристойно для старшого брата, а що – для молодшого” [2, с. 90–91].

Свого часу японці намагалися навіть запровадити принцип “дзьоге” у сферу міжнародної політики, виправдовуючи таким способом власні милітаристичні плани, що зрештою привело країну до катастрофи у Другій світовій війні.

2. Особливу увагу в концептуальній системі японського національного менталітету, яку розробила Р. Бенедікт, приділено поняттю “он” (恩 – дослівно: “послуга”, “люб’язність”, “ласка”; “обов’язок віддяки”; “благодіяння”; “милість” тощо) [2, с. 131–153], яке дослідниця тлумачить як “обов’язок, що включає всі борги людини – від найбільшого до найменшого”. Зазвичай, – акцентувала Р. Бенедікт, – самі японці перекладають цей термін низкою англійських слів, починаючи з obligations (обов’язки), а також loyalty (вірність), kindness (доброта), love (любов), однак у таких перекладах спотворюється його справжній зміст. У всіх випадках слововживання “он” означає “ношу”, “тягар”, “обов’язок”, які людина намагається нести як можна краще. Японець отримує його від вищестоящого, а тому акт отримання “он” від того, хто явно не займає більш високого чи, принаймні, рівного з ним положення, викликає у нього неприємне відчуття приниження. Коли японці кажуть: “Я несу його «он»”, – це означає: “Я несу тягар обов’язку перед ним” [2, с. 131–132].

Серед багатьох “боргів”, які зумовлюють особливості менталітету та поведінки японців, оскільки необхідність їх “оплати” породжує почуття “он”, американська дослідниця виділила “борги з невимірною оплатою”, що зветься “тіму” (義務). Про ці борги самі японці кажуть, що людина не здатна оплатити навіть “однієї десятитисячної” їх справжньої ціни. Насамперед це синівський борг (обов’язок) перед батьками і борг (обов’язок) перед імператором.

Окрім зазначених, Р. Бенедікт виділила низку інших “он”², які формують своєрідну “схему японських обов’язків та їх оплати”:

I. *Он* – пасивно отримані обов’язки:

– *Ко-он* – он, отриманий від імператора.

– *Оя-он* – он, отриманий від батьків.

– *Нусі-он* – он, отриманий від хазяїна.

– *Сі-но он* – он, отриманий від учителя.

– *Он*, отримані японцем протягом усього життя в результаті контактів з іншими людьми.

II. *Он*, які повертаються (сплачуються), тобто борги, що розглядаються з погляду можливості їх активної оплати:

A) *Гіму*. Навіть повна сплата цих боргів залишається лише частковою, оскільки ці обов’язки не мають обмежень у часі.

– *Тю* – борг перед імператором, законом, Японією.

– *Ко* – борг перед батьками та пращурами, а також перед нащадками.

– *Німму* – борг перед власною працею.

B) *Гірі* (義理)³. Ці борги підлягають оплаті з математичною точністю, яка мусить повністю відповідати величині (вартості, обсягу, значенню, цінності тощо) отриманої послуги. Вони мають часові обмеження.

1. *Гірі* перед світом (князем, владою).

– *Гірі* перед близькими родичами – членами власної родини.

– *Гірі* перед чужими людьми за отримані від них послуги.

² У сучасних дослідженнях термін “он” (恩) часто замінюють терміном “*гірі*” (義理 – дослівно: “почуття обов’язку”; “обов’язок”; “пристойність”). Нині вони фактично вважаються синонімічними, оскільки характеризують одне й те ж поняття.

³ Говорячи про головні відмінності між поняттями “*гіму*” та “*гірі*”, Р. Бенедікт зазначила: “На погляд західної людини, *гірі* охоплює дуже різноманітні обов’язки – починаючи з подяки за виявлену в минулому доброту і закінчуючи боргом помсти. Не дивно, що японці не намагалися пояснити значення *гірі* людям Заходу; найвичерпнішим тлумачним словникам японської мови насилу вдається визначити його. Один із них тлумачить цей термін (*у моєму перекладі*. – Р. Б.) як “справедливий шлях: шлях, якого повинні дотримуватися люди; щось, що здійснюється людиною недобровільно, щоб уникнути виправдовувань перед світом”. Це тлумачення не дає змоги західній людині зрозуміти, що ж таке *гірі*, але слово “недобровільно” передає відмінність цього поняття від *гіму*. Незалежно від його тяжкості для індивіда *гіму* – це, так чи інакше, група боргів, пов’язаних з близьким колом тісних родинних стосунків і з імператором – символом країни, тобто зі способом життя і патріотизмом індивіда. Це борг людям, з якими він тісно пов’язаний з народження. Хоч якими недобровільними були б окремі акти поступливості в *гіму*, їх ніколи не визначають як «недобровільні». Тоді як оплата *гірі* дуже болісна. Як важко бути боржником, повною мірою відчувається лише в “*колі гірі*” [2, с. 142].

– *Гірі* перед двоюрідними родичами (дядьками, тітками, племінниками, племінницями та ін.) за “он”, що були отримані не від них, а від спільних прашурів.

2. *Гірі* перед власним іменем.

– Обов’язок “очищати” власну репутацію від образ та звинувачень у невдачах, тобто обов’язок непримиримої ворожнечі і кривавої помсти (які не вважаються агресією).

– Обов’язок не допускати невдач та промахів у роботі.

– Обов’язок дотримуватися японських правил поведінки, наприклад, дотримуватися всіх правил ввічливості, відповідати своєму місцю в житті, стримувати будь-які емоції в невідповідних для їх прояву ситуаціях тощо [2, с. 144–145].

Однак на практиці втілення цих та інших винятково позитивних, як на перший погляд, складових національного японського менталітету відбувається не завжди так прямолінійно, як, здавалося б, цього вимагають закладені в їх назви значення. А іноді результати цього втілення бувають зовсім неочікуваними і навіть призводять до негативних наслідків.

Проілюструємо це документальними історичними фактами, що стосуються сфери освіти, зокрема деякими особливостями реалізації у цій сфері концепту “*сі-но он*” (“борг, отриманий від учителя”).

Загальновідомим є факт надзвичайно шанобливого ставлення японців до особи вчителя, зумовленого буддійсько-конфуціанською традицією, яка приписує учневі “йти за вчителем на відстані сім *сяку*⁴, щоб випадково не наступити на його тінь”.

Це благоговійне ставлення до вчителів свого часу надзвичайно вразило європейських і американських професорів, яких наприкінці XIX століття японці почали активно залучати до викладацької роботи в університетах країни. Однак не менш вражаючим для західних професорів був суто формальний підхід японців до отримання знань і цілковита відсутність будь-якого критичного їх сприйняття. Австрійський професор Е. фон Гессе-Вартег, який довго викладав у Токійському Імператорському університеті, після повернення до Австрії згадував: “Японський студент має тільки один ідеал: якомога швидше отримати диплом, щоб мати можливість користуватися благами життя й задовольнити своє честолюбство. Для досягнення цієї мети він здатний затратити величезні зусилля – готовий слухати до 30 годин лекцій щотижня, на цих лекціях він буде старанно все записувати і вивчить усі ці записи назубок. Але не вимагайте від нього ні розмірковувань, ні будь-якого інтересу до науки, оскільки це викличе на його вустах лише іронічну посмішку” [4, с. 198]. Не менш критично відгукувався австрійський професор і про своїх колег – японських викладачів: “Японські викладачі, особливо у вищих навчальних закладах, абсолютно не відповідають покликанню вченого. Марно шукали б ми серед професорів Токійського чи Кіотського університетів бодай одного, який присвятив би своє життя безкорисливим пошукам істини. Особливо характерною рисою японських учених є фактично повна відсут-

⁴ *Сяку* – давня міра довжини (30.3 см).

ність наукової допитливості. Для них немає нічого вищого практичних знань, які отримуються за допомогою більших чи менших зусиль, але завжди є кінцем будь-якого навчання, яким би воно не було” [4, с. 192].

Інший європейський учений, Е. фон Бельц із Німеччини, який у 1876–1905 роках обіймав посаду персонального лікаря імператора Мейджі, у своєму щоденнику зауважував, що “для японців західна наука – це готовий сформований продукт, своєрідний інструмент, за допомогою якого можна вирішувати деякі практичні завдання. Вони запрошують західних фахівців лише для отримання готових знань. Їх не цікавить організація творчого навчання, яке дозволило б їх японським учням у майбутньому здійснювати самостійні дослідження й отримувати вагомні наукові результати” [32, с. 1].

Повертаючись до концепції японського національного менталітету, яку розробила Р. Бенедікт, зазначимо, що серед найголовніших його складових, окрім уже згаданих, дослідниця виділила також:

1. “*Макото*” (真 – “щирість” або ще “*магокоро*” 真心 – “щиросердечність”) – риса, що лягла в основу традиційної японської етики. Безумовно, віднесення Р. Бенедікт ознаки “щирість” до типових рис японського національного менталітету може здивувати й навіть шокувати представників Заходу, які звикли вважати мешканців Сходу, зокрема японців, людьми скритними, схильними приховувати чи, принаймні, відверто не демонструвати свої внутрішні почуття, думки, наміри. Однак у цьому випадку не варто плутати особливості менталітету індивіда з характерними рисами його поведінки чи манери спілкування. Зводячи власну прямолінійність та безцеремонність (які іноді межують з хамством) до рангу “відвертості” й “щирості” у спілкуванні з представниками інших народів світу, представники західної цивілізації часто сприймають будь-яку іншу лінію поведінки у процесі комунікації, як “нещирість”, прагнення приховати справжні думки та почуття і таким способом ввести співрозмовника в оману заради досягнення тієї чи іншої мети. Саме тому європейських чи американських бізнесменів та політиків так дратує й насторожує характерна манера ведення будь-яких ділових перемовин японцями, які “розтікаються мислю по древу”, “переливають з пустого в порожнє”, замість того, щоб, не гаючи часу, оперативно й ефективно вирішити те чи інше питання.

2. “*Джічьо*” (自重 – дослівно: “обачність”, “обачливість”, “обережність”) – складова японського національного менталітету, яка, за визначенням Р. Бенедікт, має тісний корелятивний зв’язок з поняттями “самоповага”, “достоїнство”, “почуття власної гідності” тощо.

“Ототожнення обачності (обережності) з почуттям власної гідності, – як акцентувала Р. Бенедікт, – передбачає прояв особливої уваги до всіх натяків у поведінці інших і гостре відчуття постійної оцінки вашої поведінки з боку інших. «Суспільство сприяє розвитку у людини почуття власної гідності (саме через наявність суспільства людині й потрібно *джічьо*)». «Якби не існувало суспільства, не треба було б поважати себе (розвивати *джічьо*)»” [2, с. 203–204].

3. “Хаджі” (恥 – дослівно: “сором”, “ганьба”, “безчестя”) – негативне почуття, що виникає в результаті “промахів у дотриманні зовнішніх ознак гарної поведінки, порушенні балансу обов’язків чи невміння передбачати можливі наслідки”. “Сором, – кажуть японці, – джерело чесноти. Чутлива до нього людина буде дотримуватися всіх правил гарної поведінки. Слова «сором’язлива людина» інколи тлумачаться ними як «добросесна людина», а інколи – як «людина честі». Сором займає в японській етиці таке ж важливе місце, як поняття «чиста совість» чи «життя за Божим законом», або як страх гріха в етиці західній” [2, с. 205].

Можливо, саме тому давнє японське прислів’я проголошує “聞くは一時の恥聞かぬは末代の恥 (“Кіку-ва іттокі-но хаджі кікану-ва мацу-дай-но хаджі”) – “Запитати – сором однієї миті, не запитати – довічний сором”).

“З тебе будуть глузувати”, “Це зганьбить тебе”, “Як тобі не соромно?” – це були найсуворіші слова, якими апелювали до малолітнього порушника норм поведінки. Таке звертання до його почуття честі торкалося найчутливіших струн серця дитини, яку виховували ще в утробі матері, адже честь починають плекати ще у передпологовий період, через те, що вона тісно пов’язана з сильною родиною свідомістю” – пише у своїй праці під назвою “Бусідо – душа Японії” відомий японський дослідник Інадзо Нітобе [12, с. 205]. Недарма серед небагатьох настанов, які славетний японський сьогун Токугава Ієясу (1543–1616) вирішив залишити своїм нащадкам, була й така: “Життя людини подібне до довгого шляху з важким тягарем на плечах. Не поспішайте... Нікому не докоряйте, однак будьте завжди пильні до своїх власних вад... Стриманість є основою довгих літ”.

4. “Шюйо” (修養 – дослівно: “культурність”, “вихованість”; “розвиток”; “сьюйо-суру” – “виховувати себе”) – японці розуміють як “самодисципліну”. Ця якість, що дає змогу японцям “відчутти смак повнокровного життя”, формується за допомогою духовного тренінгу.

На відміну від Р. Бенедікт, ми не вважаємо “шюйо” органічною і невід’ємною складовою японського національного менталітету, оскільки ця риса, по-перше, не є загальнонаціональною, тобто властивою переважній більшості мешканців цієї країни, хоча й не виключаємо, що відсоток “культурних” і “вихованих” японців, може перевищувати аналогічний показник серед представників багатьох інших народів світу. При цьому дуже важливо враховувати, що саме розуміють під термінами “культурність” і “вихованість”. А по-друге, ці якості не є сталою суспільною величиною, вони набуваються шляхом тривалого навчання та самовдосконалення, тобто є результатом культурного виховання індивіда.

На завершення нашого стислого огляду концепції японського національного менталітету Р. Бенедікт, наведемо головний висновок, який робить відома американська дослідниця наприкінці своєї фундаментальної праці: “Японці надзвичайно вимогливі до себе. Аби уникнути остракізму та лихослів’я на свою адресу, вони змушені відмовлятися від численних особистих задовольень, смак яких їм відомий. У важливих повсякденних справах вони повинні тримати ці імпульси під замком. Той, хто порушує цю модель поведінки, ризикує втратити все і навіть повагу до самого себе. А ті, хто має почуття власної гідності, прокладають свій

курс не між «добром» і «злом», а між «передбачуваною людиною» та «непередбачуваною людиною», і топлять свої індивідуальні потреби в колективному «очікуванні»... Японці дорого заплатили за свій спосіб життя. Вони відмовилися від елементарних свобод, які американці вважають настільки ж безсумнівними, як повітря, яким вони дихають. Нині, коли японці після поразки у війні переходять до «демокураші» (демократія. – *О. К.*), ми не повинні забувати, наскільки п'янкою може виявитися для них проста й невинна поведінка, зумовлена лише власними бажаннями» [2, с. 265].

Від себе додамо, що попри побоювання Р. Бенедікт, японці й цього разу успішно “переварили” чергове іноземне запозичення у вигляді “демокураші” і згодом навіть стали зразком у цьому сенсі для багатьох інших держав світу.

Зупинимося ще на одній концепції японського національного менталітету, запропонованій американською дослідницею китайського походження Чен Чжо (Chen Zhuo). Попри те, що сама дослідниця називає свою концепцію “Системою традиційних японських цінностей”, вона віддзеркалює передусім саме специфіку менталітету японців. Свою концепцію Чен Чжо представляє у вигляді кола з відповідним центром і променями, які рівномірно розходяться від центра в різні боки.

Центральне коло, позначене ієрогліфом “ва” (和), що входить до складу таких японських слів, як “мир”, “спокій”, “злагода”, “порозуміння”, “гармонія” тощо, символізує сонце, яке “тримає на своїй орбіті” всі інші складові японського національного менталітету, і тому є, на думку Чен Чжо, головним об’єднуючим елементом японської системи традиційних духовних цінностей. А до периферійних елементів цієї системи належать поняття, які позначені термінами:

1. “*Ката*” (方 – “спосіб”; “метод”, “манера” тощо) – загальноприйняті морально-етичні принципи суспільного та громадського життя, традиційні правила поведінки тощо.

2. “*Кенсон*” (謙遜) – скромність.

3. “*Авасе*” (合わせ – “єднання”, “поєднання”; “узгодження”) – відчуття органічної єдності з членами певного колективу (групи, громади, етносу тощо) і як результат – готовність шукати компроміс, усіма можливими засобами домагатися порозуміння заради збереження єдності.

4. “*Гірі*” (義理) – почуття синівського, громадського, суспільного обов’язку.

5. “*Дзьоге*” (上下 – дослівно: “верхи і низи”) – чітке усвідомлення й беззаперечне сприйняття традиційних ієрархічних стосунків, які склалися в тому чи іншому колективі (групі, громаді, суспільстві тощо) і визначають характер взаємовідносин у межах цього колективу.

6. “*Амае*” (甘え, від 甘える “амаеру” – “бути розпеченим”, “бути розбалуваним”) – усвідомлення власної залежності від доброзичливого ставлення до себе інших членів колективу (групи, громади тощо), а також свідоме догоджання їм з метою отримання певних преференцій, вигід тощо.

7. “*Сасі*” (察し – дослівно: “співчуття”; “догадка”, “здогадка”) – уміння передбачити, розпізнати, вгадати настрій, почуття, наміри інших членів колекти-

ву (групи, громади тощо) і відповідно до цього упередити чи, принаймні, полегшити їх дії, доклавши власних зусиль.

8. “*Татемае*” (建前 – “установка”, “передумова”; “початкова /вихідна/ позиція”; “підгрунття”, “основа”) – зовнішня сторона будь-якого спілкування; формальне вербальне й невербальне оформлення комунікативних актів у різних ситуаціях відповідно до загальноприйнятих правил і традицій.

9. “*Енрьо*” (遠慮 – дослівно: 1. “Соромливість”, “сором’язливість”⁵; “скромність”, “стриманість”, 2. “Прозорливість”, “далекоглядність”) – складові японського національного менталітету, суть яких повністю відповідає їх назвам, а тому жодних додаткових пояснень вони не потребують [25].

Серед вітчизняних фахівців, які тією чи іншою мірою торкалися питання складових японського національного менталітету, варто назвати ім’я І. Бондаренка, який у своїй монографії “Розкоші і злидні японської поезії: японська класична поезія в контексті світової та української літератури” (Київ, 2010 р.) присвятив цій проблемі спеціальний розділ під назвою “Японська поезія як дзеркало національного менталітету” [3, с. 235–339]. Проте його система ментальних складових не є вичерпною, оскільки цей фахівець обмежується лише тими з них, що знайшли своє віддзеркалення в японській класичній поезії. Зокрема, він виділяє та ілюструє численними поетичними прикладами такі складові японського національного менталітету, як:

1. “*Бігаку*” (美学) – “почуття краси”, “естетика”.
2. “*Кісецу*” (季節 – дослівно: “пори року”) – чітка синхронізація і залежність повсякденного життя японців від пір року.
3. “*Вабі*” / “*сабі*” (侘び / 寂び) – “незрозумілий смуток”⁶.
4. “*Аймай*” (曖昧) – “невизначеність”, “невиразність”.
5. “*Гірі*” (義理) – “почуття обов’язку”.
6. “*Тамбарі*” (頑張り) – “старанність”, “наполегливість”.
7. “*Дзото*” (贈答) – “традиція обміну подарунками”⁷.

⁵ Іноді для передачі поняття “соромливість” (“сором’язливість”) фахівці використовують термін “*хадзукасіса*” (恥づかしさ), який є досить частотним у процесі міжособистісного спілкування японських мовців і входить до складу багатьох усталених комунікативних фраз (мовленнєвих кліше): お恥づかしい (“*О-хадзукасій*” – “Мені соромно!”); 恥づかしくないのか (“*Хадзукасіку-най-но-ка*” – “Як тобі не соромно!”) та ін.

⁶ На нашу думку, ці суміжні поняття, які свого часу виділили й описали відомий японський поет Мацуо Басьо та його учні в якості головних художньо-естетичних принципів поезії жанру *хайку*, не варто беззаперечно відносити до складових японського національного менталітету.

⁷ Виділення цього поняття як, до речі, і двох останніх із наведеного нами списку в якості складових японського національного менталітету теж може бути поставлено під сумнів, попри те, що, як пише у своїй монографії І. Бондаренко, “зазначені чинники виділяють чи, принаймні, не заперечують японські фахівці – психологи, етнографи, культурологи, літературознавці” [3, с. 240].

8. “Кенкьо” (謙虚) – “скромність”.
9. “Амае” (甘え) – “залежність від доброзичливого ставлення інших”.
10. “Тіммоку” (沈黙) – “мовчання”.
11. “Харагей” (腹芸) – “спілкування без слів” [3, с. 240].

Зокрема, І. Бондаренко проілюстрував виділені ним складові японського національного менталітету за допомогою цікавих і красномовних прикладів з японської класичної поезії. Проте вже сама японська мова, яка (як і будь-яка інша мова світу) яскраво віддзеркалює світогляд японського народу, дає нам надзвичайно цікавий матеріал для кращого розуміння тієї чи іншої складової його національного менталітету. Саме у мові дуже часто і досить несподівано проявляються специфічні риси національного характеру та поведінки японців.

Так, добре відомі навіть тим, хто лише розпочав вивчати японську мову “*Арігато*” (“Дякую!”) і “*Сумімасен*” (“Вибачте!”, “Пробачте!”, “Перепрошую!”) чітко перекликаються з поняттями “он” (恩 – “обов’язок віддяки”) та “*і-рі*” (義理 – “почуття обов’язку стосовно інших”). “*Арігато*” (有り難う) буквально означає “Ви ставите мене у скрутне (тяжке, складне) становище”, оскільки я буду зобов’язаний віддячити вам за зроблену ласку (вчинену люб’язність), а “*Сумімасен*” (済みません) можна дослівно перекласти як “Це безкінечно!”, “Це (ніколи) не закінчиться!”, “Я (довіку) не розраховуюся з Вами!”⁸.

Не менш красномовними в цьому розумінні є також такі штампи мовленнєвого етикету зі значенням “подяки”, як:

“*О-сева-ні нарімашіта*” (お世話になりました) – дослівно: “Я – під вашою опікою!”, “Я став вашим боржником!” (від японського: “сева” /世話/ – “турбота”, “опіка”, “опікування”, “піклування”, “клопіт”);

“*Катаджікенай*” (застаріле) (忝い) – дослівно: “Я не достойний /не гідний/ цього!”, “Я ображений /такою незаслуженою люб’язністю/”, “Мені соромно /прикро/”, тобто “Я щиро вдячний за вашу ласку, якої я жодним чином не заслуговую, а тому буду безмірно вам зобов’язаний!”).

А квінтесенцією цієї вдячності та порозуміння між японцями є слово “*йоросіку*” (宜しく), яке в словниках зазвичай перекладають як: “Дуже приємно!”, “Дуже радий”, “Добре!”, “Привіт!”, “Мої вітання!”, а насправді означає: “Ви чудово зрозуміли, що я хочу зробити. І я чудово зрозумів, що ви зрозуміли, що я хочу зробити. А тому я повністю розраховую на вас і сподіваюсь, що ви доведете цю справу до кінця саме так, як я хотів би, щоб це було зроблено. І я безмежно вдячний вам за те, що ви мене зрозуміли й погодилися взяти на себе тягар виконання мого побажання!” [14, с. 11].

Завершуючи наш короткий огляд досліджень японського національного менталітету, до виділеного різними фахівцями переліку його складових (як і го-

⁸ Від японського “сумасу” (済ます) 1. Закінчувати; 2. Розраховуватися, сплачувати борг; 3. Обходитися (обмежуватися) чимось (наприклад: 一万円では済ませない “Іті ман ен де-ва сумасенай” – “Десятьма тисячами йен не обійтися /не обійдешся/”).

ловних рис національного характеру та поведінки японців)⁹ ми вважаємо за необхідне додати такі важливі, на нашу думку, поняття, як “мейваку” і “касьо-хьока”:

1. “Мейваку” (迷惑) – “клопіт”, “турбота”; “незручність” (наприклад: “мей-ваку-ні нару” – “завдати клопоту”, “потурбувати”; “спричинити незручності” тощо) – йдеться про прагнення японців у будь-який спосіб уникати проблемних ситуацій, здатних завдати комусь клопоту чи спричинити незручність, поставивши цим людину у скрутне психологічне становище. Ситуації, що спричиняють “мейваку”, часто зумовлені порушенням правил поведінки, етикету тощо. Японці завжди намагаються обходитися власними силами, оскільки будь-яка стороння допомога, окрім клопоту, який вона завдає тому, хто її надає, породжує також певні зобов’язання (“он”) з боку того, хто її отримує.

2. “Касьо-хьока” (過少評価) – “недооцінка”, “применшення”, “применшування”, “умалення” (або ще “джіхі” (自卑) чи “хіре” (卑下) – “самоприниження”, “самозневага”. Японський культуролог Кімура Бін цей національний психологічний феномен пояснює так: “У японській мові слово «особистість» (тобто «я сам», «ти сам», «він сам»... /як приватна особа/. – О. К.) позначається словом «дзібун» (自分) – дослівно: «власна /своя/ частка» – тобто особистість розглядається не ізольовано, а в системі взаємовідносин між людьми. Свідомість особистості реалізується як самоусвідомлення в континуумі «я – інші». Тому применшування власної індивідуальності ... не є насильством над собою. Більше того, якщо особистість не аутоцентрована і її головна структура є зовні індивіда, виступаючи у вигляді «співвіднесеності», сфокусованій на просторі між індивідами, то саме спільна діяльність здатна забезпечити реалізацію латентних можливостей людини” [22, с. 216].

Якщо згадати також, що японське слово “нінген” (人間) має водночас два рівноцінні значення – “людство” і “людина”, то можна зробити висновок, що на відміну від західного світогляду, який розглядає людину винятково як окремого індивіда, японська культура вже на мовному рівні наголошує на прямому зв’язку між людиною та суспільством. Саме цей тісний взаємозв’язок зумовлює, на наше переконання, переважну більшість специфічних складових японського національного менталітету.

Стаття: надійшла до редакції 16.12.2013

доопрацьована 20.02.2014

прийнята до друку 23.04.2014

⁹ Не будучи психологом, ми свідомо намагаємось уникнути переважно схоластичних тонкощів розмежування таких понять, як «національний менталітет», «народний дух», «національний характер», «особливості національної поведінки» тощо, вважаючи, що будь-яка духовна і практична діяльність колективу зумовлена типовими особливостями світоглядного мислення тієї чи іншої спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К., 2000.
2. Бенедикт Р. Хризантема и меч / Р. Бенедикт. – М. : Российская политическая энциклопедия. – 2004.
3. Бондаренко І. П. Розкоші і злидні японської поезії: японська класична поезія в контексті світової та української літератури / І. П. Бондаренко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010.
4. Гессе-Вартег Э. Япония и японцы. Жизнь, нравы и обычаи современной Японии / Э. Гессе-Вартег. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1904.
5. Главева Д. Г. Традиционная японская культура: Специфика мировосприятия / Д. Г. Главева. – М., 2003.
6. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К., 2004.
7. Григорьева Т. П. Движение красоты / Т. П. Григорьева. – М., 2005.
8. Дейви Х. И. Искусство и Путь по-японски: 45 дорог к медитации и красоте / Х. И. Дейви. – Ростов-на-Дону, 2005.
9. Елисеєфф В. Японская цивилизация / В. Елисеєфф, Д. Елисеєфф. – Екатеринбург, 2005.
10. Мещеряков А. Н. Книга японских обыкновений / А. Н. Мещеряков. – М., 1999.
11. Мінамі Хіросі. Ніхон-текі дзіга (日本の自我 – Японське Его) / Мінамі Хіросі. – Токіо, 1983.
12. Нітобе Інадзо. Бусідо – душа Японії / Нітобе Інадзо // Всесвіт. – К., 2004. – № 11–12. – С. 15–32.
13. Петров В. В. Духовные учения Востока: Дзэн-буддизм. Даосизм. Конфуцианство / В. В. Петров. – М., 2005.
14. Подберезский И. В. Восток – дело тонкое. Наблюдения и размышления, курьезы и парадоксы / И. В. Подберезский. – М., 2003.
15. Прасол А. Ф. Япония. Лики времени : менталитет и традиции в современном интерьере / А. Ф. Прасол. – М. : Наталис, 2008.
16. Пронников В. А. Японцы. Этнографические очерки / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – М. : Глав. ред. вост. лит-ры изд-ва “Наука”, 1983.
17. Романова Н. П. Деловой этикет на Востоке / Н. П. Романова, В. В. Багин, И. В. Романова. – М., 2005.
18. Сондерс Дейл Е. Японская мифология / Дейл Е. Сондерс // Мифологии древнего мира. – М., 1977.
19. Судзуки Т. Д. Дзэн и японская культура / Т. Д. Судзуки. – СПб., 2003.
20. Сэнсом Дж. Б. Япония. Краткая история культуры / Дж. Б. Сэнсом. – СПб., 2002.
21. Хэдленд Д. Мифы и легенды Японии / Дэвис Хэдленд. – М., 2008.
22. Штейнер Е. С. Иккю Содзюн / Е. С. Штейнер. – М. : Наука, 1987.
23. Япония. Как ее понять : очерки современной японской культуры / под ред. Дж. Дэвиса и Осаму Икэно. – М. : АСТ Астрель, 2006.
24. Benedict R. F. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture / R. F. Benedict. – Boston : Houghton Mifflin. – 1946.

25. *Chen Zhuo*. Japan: Japanese Core Cultural Values and Communicative Behaviors / Chen Zhuo. – Acces mode: www.ncl.ac.uk/ecls/assets/documents/pdf/countryfiles/CCC-Japan.pdf
26. *Dürkheim Graf K.* Le Japon et la culture du silence / Graf K. Dürkheim // Traduit de l'allemand par Catherine de Bose. – Paris : Le Courier du Livre. – 1992.
27. *Nakane C.* Japanese society / C. Nakane. – Berkley : University of California Press. – 1970.
28. *Samovar L.* Communication between cultures / L. Samovar, R. Porter. – Belmont, CA : Wadsworth Publishing Company. – 1995.
29. *Suzuki D. T.* Zen Buddhism and Psychoanalysis / D. T. Suzuki., E. Fromm, R. de Martino. – N. Y., 1963.
30. 国語辞典・東京・1991 (Словник японської мови. – Токіо, 1991).
31. 川上正光 「日本に大学らしい大学はあるのか」 ・東京・共立出版・1989 (*Кавакамі М.* Чи існують в Японії справжні університети? / М. Кавакамі – Токіо, 1989).
32. 森貞彦 「日本人にとって科学とは何か」 ・東京・1999 (*Морі С.* Що таке наука для японців? / С. Морі– Токіо, 1999).

COMPONENTS OF JAPANESE NATIONAL MENTALITY (History of Researches)

Oksana Kobelyanska

*A. Krymsky Institue of Oriental Studies,
National Academy of Science, Kyiv, Ukraine,
tel. 067-505-2992, e-mail: osana@i.ua*

This Article is a brief overview of the history of foreign researches of the Japanese national mentality components in the context of cultural and civilizational dialogue of East and West.

Key words: national mentality, the Japanese soul, typical features of national character, historical and cultural factors.

СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЯПОНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА (история исследований)

Оксана Кобелянская

*Институт востоковедения НАН Украины им. А. Крымского,
ул. Грушевского, 4, Киев, Украина, 01001,
тел.: 067-505-2992, e-mail: osana@i.ua*

Статья является кратким обзором истории зарубежных исследований составляющих японского национального менталитета в контексте культурно-цивилизационного диалога Запада и Востока.

Ключевые слова: национальный менталитет, японская душа, типичные черты национального характера, исторические и культурные факторы.